

אם תעירו ואם תעוררו

אורתודוקסיה
במצרי האומיות

יוסף שלמון

אם תעירו ואם תעוררו
אורתודוקסיה במצרי הלאומיות

יוסף שלמון

אם תעירו ואם תעוררו אורתודוקסיה במצרי הלאומיות

יוסף שלמון

מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל
ירושלים

המערכת המדעית

פרופ' ירחמיאל כהן (יו"ר), פרופ' דוד אסף, פרופ' אלברט באומגרטרן,
צבי יקותיאל, פרופ' ג'דמי כהן, פרופ' שמואל פיינר, ד"ר אמנון רוזנקרואצקין
מרכז המערכת: מעין אבינרי-רבהון

עריכה לשונית: אסתר גולדנברג

התקנה: טלי בן יהודה

הפקה: יחזקאל חובב

ספר זה יוצא לאור בסיוע

המכון לחקר הציונות הדתית ע"ש זרח ורהפטיג

והקתדרה לחקר הציונות הדתית ע"ש ד"ר יוסף אורלגר – אוניברסיטת בר-אילן

בהכנת הספר תמכו קרן הנשיא, קרן הרקטור וקרן הַנֶּקֶן – אוניברסיטת בן גוריון בנגב

מסת"ב 4-209-227-965 ISBN

Catalogue No. 185-525 מספר קטלוגי

© כל הזכויות שמורות למרכז ולמנן שזר לתולדות ישראל, ירושלים תשס"ו

אין להעתיק או להפיץ ספר זה או קטעים ממנו, בשום צורה ובשום אופן, אלקטרוני או מכני,
לרבות צילום או הקלטה, ללא קבלת אישור בכתב מהמוציא לאור.

סדר מחשב ועימוד: מרכז ולמן שזר

לוחות: מכון האופסט שלמה נתן; הדפסה: דפוס גרפית בע"מ

כולם בירושלים

תוכן העניינים

פתח דבר	9
מבוא: אורתודוקסיה בין המצרים	11
שער ראשון: מקומה של ארץ־ישראל במחשבה האורתודוקסית	
פרק ראשון: ארץ־ישראל במחשבה האורתודוקסית במאה הי"ט	41
פרק שני: האורתודוקסיה היהודית במזרח אירופה – קווים לעלייתה	65
פרק שלישי: ארץ־ישראל בהגותו של י"מ פינס	79
פרק רביעי: הפולמוס על אתרוגי קורפו ואתרוגי ארץ־ישראל – 1875–1891	92
שער שני: מתמיכה להסתייגות בתקופת חובבי ציון	
פרק חמישי: הרב שמואל מוהליבר – רבם של חובבי ציון	131
פרק שישי: י"מ פינס – מנהיגו של היישוב היהודי בארץ	165
פרק שביעי: אחד־העם ו'בני משה' – "נסיון שלא הצליח"?	182
פרק שמיני: חסידות, ארץ־ישראל וציונות	194
פרק תשיעי: ציונות ואנטי־ציונות ביהדות המסורתית במזרח אירופה	213
שער שלישי: במעגלותיה של הציונות המדינית	
פרק עשירי: הרצל והאורתודוקסיה	239
פרק אחד־עשר: הקמת ה'מזרחי' באמריקה והספר "שיבת ציון" (ניו־יורק תרע"ו)	252
פרק שנים־עשר: ישיבת לידא – מוסד ייחודי ללימודים גבוהים	266

**שער רביעי: החברה והמדינה הלאומית – טרנספורמציה של
ערכים דתיים לערכים לאומיים**

פרק שלושה-עשר: משיחיות ונורמליזציה במחשבה הציונית החילונית	289
פרק ארבעה-עשר: "חדש ימינו כקדם" – מיתוס ציוני	302
פרק חמישה-עשר: דת וחילוניות בתנועה הלאומית הציונית	317
רשימה ביבליוגרפית	327
רשימת קיצורים 327; ביבליוגרפיה 339	
מקום פרסום ראשון של המאמרים שמהם עובדו פרקי הספר	349
מפתח	351

לנכדיי,

ניתאי

ינון

עמנואל

הלל

נעמי

ידידיה

אמיתי

גלעד

אביגיל

יהודה אביה

פתח דבר

הספר אם "תעירו ואם תעוררו – אורתודוקסיה במצרי הלאומיות" הוא פרי עבודה של שנים רבות. בכלל הוא המשך ושכלול לספרי הקודם "דת וציונות" (תש"ן). הנושאים העולים בו עניינם מכלול היחסים בין ארץ-ישראל, תורת ישראל ועם ישראל, כפי שהתגלמו בתקופה הטרומית מראשית המאה ה"ט ועד לימינו אלה. הדיון עוקב אחר גלגולי הנושאים האלה גם בתחום העיון וגם בתחום המעשה, גם בחברה האורתודוקסית הלא לאומית וגם בקרב הוגיה, מנהיגיה וחבריה של התנועה הלאומית-ציונית ומדינת ישראל. פרקי הספר מתמקדים לעתים באישים בולטים ולעתים בבעיות תמטיות של העניינים ההיסטוריים הנידונים. דברים שפרסמתי בנושאים אלו בעבר עודכנו ושופצו.

רבים וטובים נתנו ידם להשלמת עבודה זו ואזכיר את הבולטים שבהם. את שם הספר נתנה ידידתי המשוררת חוה פנחס כהן. שלמה רוזנר קרא את כתב היד והעיר הערות מחכימות, שאת מקצתן ניצלתי לשיפור כתב היד. אסתר גולדנברג יצאה מגדרה לשיפור הלשון והסגנון. טלי בן-יהודה התקינה את כתב היד והביאה את הספר לידי גמר. ידידי אמנון רוזנקרופצקי ואבריאל בר-לבב קראו פרקים אחדים והעירו הערות מועילות. את כתב היד בשלמותו קרא חברי שלום רצבי ותודותיי נתונות גם לו.

מרכז זלמן שזר קיבל על עצמו להוציא את הספר לאור ואני מודה לאנשי מרכז שזר ובפרט למנהל מר צבי יקותיאל ולמביא לבית הדפוס יחזקאל חובב.

ברצוני להזכיר לטובה את רקטור אוניברסיטת בן-גוריון פרופ' ג'מי וינבלט ואת הרקטור בעבר פרופ' נחום פינגר, שלא חסכו ממני תמיכה כספית הכרחית להוצאת הספר. המכון לחקר הציונות הדתית באוניברסיטת בראיילן העמיד לרשותי אמצעים שעזרו לממן את עריכת הספר. להנהלת המכון בראשות יהודה פרידלנדר נתונות תודותיי.

את הספר אני מקדיש לנכדיי, שהם עיקר הברכה בכל עמלי.

מבוא: אורתודוקסיה בין המצרים

עקרונות ומושגים

דת ולאומיות

הדת כתופעה חברתית מסמנת אצל חוקרים רבים – היסטוריונים, אנתרופולוגים וסוציולוגים – את העולם השמרני, הימני-ביניים, הן מבחינה פוליטית הן מבחינה ערכית. לעומת זאת הלאומיות מאופיינת כתופעה מודרנית ואצל רבים גם כתופעה חילונית.¹ יש חוקרים המניחים שהלאומיות כתנועה חברתית באה לתת לחברה וליחיד זהות שאברה להם עם אבן הזהות הדתית.² הבנה סטראוטיפית וחד-ממדית זו של ההיסטוריה האנושית במאתיים השנים האחרונות נמצאת היום תחת ביקורת נוקבת של ההיסטוריונים של החברה ושל ההיסטוריונים של הדת.³ גם אם מוסכם כי הלאומיות עולה בחברה שבה הזהות הדתית מתערערת, עדיין אין חולק שהזהות הלאומית משתמשת ברכיבים של המסורת הדתית לעיצוב זהותה, ולעתים היא מוצדקת בשונות הדתית של קבוצה לאומית אחת מחברתה. רבות הדוגמאות שבהן הלאומיות מגייסת את

1 S.N. Eisenstadt, 'Studies of Modernization and Sociological Theory', *History and Theory*, 13 (1974), pp. 226, 230; C.J. Hayes, 'Nationalism', *Encyclopaedia of the Social Sciences*, 11 (1933), p. 243; סמית, נציונליזם במאה העשרים, עמ' 16, 33. לדעת אנתוני סמית, המעבר מן הדת ללאומיות חילונית נעשה דרך ניסיונות לתיקונים בדת שאינם מצליחים; ראו שם, עמ' 37. סמית אף מציע קשר סיבתי בין הדת ללאומיות: הלאומיות באה להציל את הזהות הקבוצתית לאחר שהדת נכשלה לקיימה. על הציפיות מהחברה היהודית להשיל את סממניה הדתיים בעקבות המודרניזציה ועל תגובותיה לציפיות אלו ראו J. Katz, 'The Jewish Response in Western Europe', *Patterens of Modernity*, e.d. S.N. Eisenstadt, New York 1987, pp. 103–102. על מגמות בחברה האירופאית להפרדת הדת מהחיים המודרניים ראו H. Daalder, 'European Political Tradition and Processes of Modernization: Groups, the Individual and the State', *ibid*, pp. 22, 23, 28.

2 סמית, נציונליזם, עמ' 43; סמית, נציונליזם במאה העשרים, בהקדמה.

3 על תפקידה ומקומה של הדת בעיצוב הלאומיות ראו סמית, נציונליזם, עמ' 56–57; M.H. Boehm, 'Nationalism', *Encyclopaedia of the Social Sciences*, 11 (1933), pp. 236–237; סמית, נציונליזם, עמ' 12, 30–42. סמית עוסק גם במתח שנוצר בין הדת ללאומיות וגם בטרנספורמציה של הדת בתוך הלאומיות; ראו ש' אלמוג, 'חסי דת ומדינה בראי הלאומיות היהודית', בתוך כהונה ומלוכה, עמ' 285–287.

הדת לקדש את סמליה.⁴ ראייה היסטורית זו קושרת את הלאומיות למסורת הדתית בקשר גורדי, שיש בו פוטנציה של סכסוך מתמיד בין שני הרכיבים. בניסוחו של ואן צ'דוויק בדברו על הלאומיות האירופית: "Christianity and nationality stood in tension. On the one hand the national religion helped to make part of national consciousness. On the other hand Christianity proposed to cross the barriers of race and unite men in an order of charity".

בגלל אופייה הכנסייתי והאינטרנציונלי של הנצרות שימשה הדת בתנועות הלאומיות האירופיות כלי בעלייתה של הלאומיות, ולעתים אף הייתה מכשול בדרך לעיצובה של הלאומיות. אולם גם בנצרות לא הייתה תמיד זהות בין הכנסייה השלטת לבין העדה הנוצרית שהייתה הרוב בארץ המסוימת, מצב שיצר מניע להתארגנות לאומית נפרדת כמו באירלנד או בבלקן או במדינות שהוקמו לאחר התפוררות ברית המועצות.⁵ במדינות אחרות הייתה הלאומיות מאחדת או לפחות נותנת חסות לזרמים שונים בכנסייה, למשל בגרמניה שבה רוב לותרני ומיעוט קתולי. מציאות דומה מצויה גם באיסלאם בארצות שבהן השלטון הוא בידי עדה דתית אחת אך רוב האוכלוסייה מזוהה עם עדה דתית אחרת, כמו בעירק או כפי שהיה בלבנון שהשלטון בה היה בידי הנוצרים והרוב היה מוסלמי. הרכיב הדתי הוא קרדינלי בעיצוב הזהות הלאומית.

ביהדות, בגלל החפיפה המלאה שבין דת לאומיות, נעשים היחסים שביניהן אינטנסיביים עוד יותר. בלאומיות היהודית לא היה הוגה חשוב או זרם מרכזי שתבע הפרדה בין הדת ללאומיות או שהאמין בה. היו שקראו להפריד את הדת מהמסורת ולעשות תחתיה את הלאומיות כפרשנות לדת. גם הקוראים להפרדה בין הדת למדינה לא הרחיבו תביעה זו לתנועה הלאומית היהודית בכללה.⁶

המחלוקת בין בעלי התפיסה הציבורית דתית לבין בעלי התפיסה החילונית הייתה בעיקרה על מערכת היחסים שבין שתי הישויות האלה; אלה תבעו לעשות את הדת לכלי של הלאום, ואלה רצו לעשות את הלאום לכלי של הדת. הקו המבדיל בין שתי העמדות, על אף הטשטוש ואי-הבהירות בניסוחו האידאולוגי, הוא מהותי ועקרוני.⁷

4 חדוה בן-ישראל, 'חקר הלאומיות כפנומן היסטורי', בתוך לאומיות ופוליטיקה יהודית, עמ' 79; סמית, נציונליזם במאה העשרים, עמ' 3.

5 O. Chadwick, *The Secularization of the European Mind in the 19th century*, Cambridge 1991, p. 130

6 שם, עמ' 127-131.

7 אבחנה דומה עשה ההיסטוריון טרייטשקה לגבי הלאומיות הגרמנית, שם, עמ' 131. לפי ברוך קימרלינג רק חמישה אחוזים מהאוכלוסייה היהודית בארץ מוגדרים אנטי-דתיים; ראו קימרלינג, מהגרים, עמ' 188.

8 על הקונפליקט הזה במדינת ישראל ראו י' ליבמן, 'דת ודמוקרטיה בישראל', זמנים 50-51

תובנה אחרת בהקשר זה מציע חוקר הלאומיות אנתוני סמית ולפיה בקהילות מיעוטים ההוגה הלאומי מחפש סינתזה בין מסורת למודרניות. אין הוא זונח את המסורת אלא מבקש לפרשה מחדש כדי שתתאים לרוח הלאומית.⁹

מודרניזציה וחילון

גם בחקר הלאומיות היהודית היו תפיסות שהניחו כי הלאומיות באה לרשת את הדת, אבל הן היו מקובלות בין ההיסטוריוגרפים והסוציולוגים של הלאומיות היהודית יותר משהיו מקובלות בין הוגיה העיקריים. דיי להזכיר את דבריו הפרוגרמטיים של דב ויינריב: "ציונות פירושה הקמת מקלט בטוח, בית לאומי, מרכז טריטוריאלי, מדינה יהודית וכו' על-ידי פעולה שיטתית של בני אדם מבלי לחכות לפעולת כוחות שלמעלה מן הטבע והשכל – היינו שמטרת הציונות היא חילונית, בידי אדם ולא בידי שמים". הוא ממשיך ואומר כי גם הרבנים שתמכו בציונות והשתמשו לביסוס עמדתם "במאמרי חז"ל, אלה שימשו להם כהיתר – אם אפשר לאמור אפילו כעין אסמכתא – לפתרון של שאלות חילוניות ומציאותיות של ארץ ישראל והגולה שהם חפצו למצוא".¹⁰ ברוח זו ניסח בן-ציון דינור את מאפייניה של הלאומיות היהודית בלשון פואטית: "קדושת החיים במקום קידוש ה'".¹¹ ניסוח חריף לא פחות נקט בשנים האחרונות דוד ויטל בדברי מבוא שהשמיע בכינוס באוניברסיטת תל-אביב בנושא ציונות ודת: "הציונות – הן כתנועה והן כתפיסה חברתית – היתה בעיקרה תנועה שמרדה במסורת בכלל ובאורתודוקסיה בפרט". לשיטתו, הציונות הדתית אמנם מרוקנת את הלאומיות היהודית המודרנית "מעיקר תוכנה המקורי ההיסטורי".¹² טיעון זה הופיע גם במאמר של ברוך קימרלינג: "לאומיות יהודית דתית, או אנשים שהגיעו אליה מתוך השקפה דתית, היו במיעוט מבוטל ושולי בתוך הקולקטיב היהודי-דתי, שכן עקרונית הדת לא אפשרה 'דחיקת הקץ' או הגשמת גאולה קולקטיבית ללא הגשמת חזון אחרית הימים".¹³ ויינריב, דינור, ויטל וקימרלינג הטילו על ההיסטוריוגרפיה הציונית מודל סובייקטיבי

(1994), עמ' 134–144; קימרלינג, דת, לאומיות ודמוקרטיה, עמ' 116–131. ראו גם ש' אלמוג, 'יחסי דת ומדינה בראי הלאומיות היהודית', בתוך כהונה ומלוכה, עמ' 301.

9 ג' שמעוני, 'הלאומיות היהודית כלאומיות אתנית', בתוך לאומיות ופוליטיקה יהודית, עמ' 85–86, 91.

10 ד' ויינריב, 'יסודות הציונות ותולדותיה', תרביץ ח (1937), עמ' 71–72.

11 ב"צ דינור, במפנה הדורות, ירושלים תשי"ד, עמ' 9.

12 ד' ויטל, 'דברי פתיחה', סוגיות בתולדות הציונות והישוב, ב, תל-אביב תשמ"ג, עמ' 12, 17.

13 קימרלינג, דת, לאומיות ודמוקרטיה, עמ' 116. התאור של קימרלינג במאמר אינו עולה בקנה אחד עם הנחת המוצא שלו ולפיה הציונים הדתיים מילאו וממלאים תפקיד מוערי בגיבושה של הלאומיות היהודית. לימים הציע קימרלינג תוכנות חדשות ביחס שבין דת ללאומיות בחברה

אם תעירו ואם תעוררו – אורתודוקסיה במצרי הלאומיות" דן במכלול היחסים בין ארץ ישראל לתורת ישראל ולעם ישראל בתקופה הטרנס ציונית ובתקופה הציונית מראשית המאה ה"ט ועד ימינו אלה. הוא בוחן את התמורות שחלו ביחסים אלה עם כניסת המודרנה לחברה היהודית ולאור הלבטים שהיא עוררה בשאלת הזהות היהודית. הדיון עוקב אחר גלגולי הנושאים האלה גם בתחום העיון וגם בתחום המעשה, הן בחברה האורתודוקסית הלא לאומית, הן בקרב הוגיה, מנהיגיה וחבריה של התנועה הלאומית-הציונית, באירופה ובמדינת ישראל. אחדים מפרקי הספר מתמקדים באישים בולטים ואחרים בבעיות תמטיות של הסוגיות ההיסטוריות הנדונות.

"אם תעירו ואם תעוררו" מבוסס על מחקרים שהתפרסמו בעבר ועובדו מחדש לכדי ספר מגובש. הספר נחלק לארבעה שערים: מקומה של ארץ-ישראל במחשבה האורתודוקסית; מתמיכה להסתייגות בתקופת חובבי ציון; במעגלותיה של הציונות המדינית; החברה והמדינה הלאומית – טרנספורמציה של ערכים דתיים לערכים לאומיים.

יוסף שלמון הוא פרופסור להיסטוריה של עם ישראל באוניברסיטת בן-גוריון בבאר שבע, ומופקד על הקתדרה ע"ש סולי ילין לחקר יהדות ליטא. מחקריו עוסקים בתולדות יהודי מזרח אירופה ויהודי ארץ ישראל במאה ה-19 ובראשית המאה ה-20, בציונות הדתית ובמתנגדי הציונות. בין ספריו: דת וציונות (תש"ן), שיבת-ציון – מהדורה מדעית (תשנ"ח), *Religion and Zionism* (2002).

על העטיפה:

מיכאל סגן-כהן, 'אהיה', אקירליק על ארון תרופות, 1996

יצוב Yael

0 01850000525 8

דאנאקוד 185-525

מחיר מומלץ לצרכן: 93.20 ש"ח